

UDK 338.93(943.6 : 949.713)»18/19«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 27. VIII. 1992.

Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine *U povodu stogodišnjice*

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Zagrebačka tvornica Franck pripada najstarijim tvornicama Zagreba i 1992. slavi stogodišnjicu. U povodu toga jubileja ovaj rad ima za cilj naznačiti najvažnija kretanja u razvoju tvornice do 1945.

1.

Vrlo je teško pisati povijest tvornica.¹ Tvorničari su gradili, radili više ili manje uspješno, ovisno o sirovinama, kapitalu, radnicima i njihovoj umješnosti, ali — osim malobrojnih izuzetaka — nisu voljeli publicitet. Čak su i reklame bile vezane isključivo uz njihovu robu a nikada nisu donosile podatke o vlasniku. Ipak su tvorničari na jedno bili silno ponosni — na godinu osnutka tvornice. Što je tvornica bila starija, to je pružala veću garanciju kvalitete i uspješnosti za rad u budućnosti, a to je bio i dokaz da je njezina roba postala sastavni dio svakodnevne potrošnje naroda.

Franck kava postoji punih stotinu godina na našim prostorima, i danas je u mislima ljudi srasla s pojmom kave. Istina, do 1945. ona označuje is-

¹ Posebno je teško pisati ovu povijest na našim prostorima. Socijalizirana privreda poslije 1945. nastojala je negirati svaki doprinos osnivača i vlasnika razvoju tvornice, pa su oni ne samo razvlašteni materijalno, već im je oduzeta i povijesna uloga. Kako se gledalo na povijest poduzeća još prije nekoliko godina, pokazat ću na primjeru »Jugorapida«. To je zapravo tvornica turpija Faber, osnovana u Zagrebu još 1855. godine. S dr. Dragutinom Feletarom napisala sam po narudžbi firme monografiju »RO Jugorapid 1855—1985« (Zagreb 1986.) u kojoj je prikazan napor generacija obitelji Faber da se ovo poduzeće razvije i održi. Iako je knjiga izašla, nikada nije promovirana. I dok smo mi tako radili pod embargom, u Njemačkoj još od 1976. djeluje posebno društvo za povijest poduzeća, koje iz prošlosti izvlači savjete za rad poduzeća u suvremenosti, te ima izuzetno značenje za korekciju ponašanja poduzeća na europskom i svjetskom planu (*Mira Kolar-Dimitrijević, O radu njemačkoga društva za povijest poduzeća, Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, 17, Zagreb 1990., 227—230).

ključivo kavinu zamjenicu — cikoriju. Međutim, to je bila kava naroda, i postala je prijeka potreba narodu koji se počeo akumulirati u gradovima gdje su, nakon ukidanja cehova i uslijed procesa raspadanja kućnih zadruga, počele nicati proizvodne radionice i trgovine.

Da bi se u Zagrebu osnovala tvornica Franck morali su postojati preduvjeti, između ostaloga svakako tradicija pijenja kave. Domovina je kave Jemen, odakle se sadnja proširila po cijelom svijetu gdje su vladali primjereni klimatski uvjeti. U Hrvatskoj običaj pijenja kave započinje u vrijeme carice Marije Terezije, koja je vrlo mudro oslobodila kavu trošarine i smanjila uvozne carine, prebacivši porezni teret na potrošnju vina. Tako je i u Zagrebu već 1756. otvorena prva kavana, *caffearius Valentiusa Horroa*.² Glavni uvoznik bila je Engleska: kavu je dopremala s Antila i s Ceylona, a i iz Brazila koji je još bio pod portugalskom vlašću. Berlinškim dekretom iz studenoga 1806. Napoleon je proglasio gospodarsku blokadu Engleske, čime je zapravo uvedena i gospodarska blokada Europe. Europa se morala prilagoditi novostvorenim uvjetima. Šećer se počeo proizvoditi od šećerne repe budući da se šećerna trska nije mogla uvoziti. Stari je kontinent počeo saditi i pamuk, a Napoleon je premirao svaki novi pronalazak, osnovavši po čitavoj Europi i trgovačke komore koje su taj rad podsticale. Tražio se i nadomjestak za kavu. Uočeno je bilo dvojako djelovanje kave, tj. da podstiče na aktivnost i da utoljuje glad. Neki povjesničari kažu da je Napoleonov prodor u Egipat, a kasnije i u Rusiju, bio dobrim dijelom motiviran upravo nastojanjem da se dođe do Indije koja je tada bila veliki proizvođač kave.³

U Njemačkoj se cikorija kao zamjenica za kavu počela upotrebljavati već od vremena Friedricha Velikoga. On je uveo porez od osam srebrnih groša na svaku funtu uvezene kave, a uz to se kava smjela pržiti isključivo u njegovim pržionicama. Uveo je dakle monopol na kavu, te je ona postala vrlo skupa. Iako cikorija nema jednako djelovanje kao kava, tj. niti je jednako aromatična niti podstiče na aktivnost, ipak je bila naoko slična, pa su u Braunschweigu major Christian von Heine i njegov kompanjon Gottlieb Förster 1770. podigli prvu tvornicu cikorije, reklamirajući njezinu jeftinoću i korisnost za zdravlje.⁴ Zbog jeftinoće cikorija ostaje zamjenica za kavu i nakon ukidanja kontinentalne blokade 1814. godine. Ona postaje omiljeno piće sve brojnijega radničkog pučanstva u industrijskim gradovima Europe. Stoga je posve shvatljivo da je prva manufaktura cikorije kod nas osnovana u gradu Varaždinu, koji je u osamnaestom stoljeću bio važan administrativni, a u devetnaestom stoljeću obrtnički i trgovački centar sjeverozapadne Hrvatske.

U kolovozu 1827. Ugarsko je namjesničko vijeće odobrilo doseljeniku iz Lübecka, staroga hanzeatskog grada, Karlu Gerdesu, osnivanje manufakture cikorije. Iako je dozvola dana samo na šest godina, proizvodnja cikorije u Varaždinu spominje se i poslije 1842., ali je sada vlasnik tvornice

² Zvonimir Milčec, Zagrebački stogodišnjaci. Franck, Glavni kolodvor i Zagrebačka pivovara slave ove godine stotinu ljeta, *Večernji list*, 29. V. 1992.

³ Heinrich Eduard Jacob, *Sage und Siegeszug des Kaffes*, Berlin 1934., 170.

⁴ Isto, 214. Taj se proizvod prodavao pod lozinkom »Ohne Euch gesund und reich!«, misleći na engleske brodove što su dopremali kavu koja se skupo prodavala.

ugledan varaždinski liječnik B. W. Müller, koji ju je kupio od varaždinskih trgovaca braće Tomasi.⁵ Dakako, ta je proizvodnja vezana uz sadnju cikorijske na posjedima zagorskih plemića.

Burni događaji 1848. i ukidanje kmetstva promijenili su privrednu strukturu Hrvatske. Zagorsko je plemstvo prestalo saditi cikoriju, koja je zahtijevala dosta marnih ruku, pa je i varaždinska tvornica cikorijske obustavila rad, a u Hrvatskoj se počela trošiti uvozna kavina zamjenica Kneipp. Spajanjem triju dijelova Zagreba u jednu cjelinu 1850., i izgradnjom željezničke pruge Zidani Most—Zagreb—Sisak, Zagreb postaje jako trgovačko i proizvodno središte. U njemu se grade tvornice i otvaraju trgovine, pa jača i broj potrošača kave i kavine zamjenice, koje se prodaju u trgovinama kolonijalne robe. Vojnicima i radnicima kava je postala nezamjenljiv napitak, pa makar bila i Kneippova. To što je Varaždinac Krištof Stadler na Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. izlagao ječmenov slad govori da se neka vrsta Kneippove kave i u to vrijeme možda proizvodila u Varaždinu, zamjenjujući prijašnje cikorijske proizvode.⁶

Međutim, Hrvatsko-ugarska nagodba onemogućila je privredno otvaranje Hrvatske prema Europi, i njezina se djelatnost prikriva pod ugarskim imenom sve do 1891. Tada je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo na čelu s grofom Miroslavom Kulmerom priredilo Gospodarsko-šumarsku jubilarnu izložbu u Zagrebu, na kojoj su prikazane velike proizvodne mogućnosti Hrvatske, pa između ostaloga i mogućnost uzgoja industrijskog bilja (šećerna repa, lan, cikorija, hmelj, ječam itd.).⁷

2.

Mogućnosti uzgoja industrijskog bilja u Hrvatskoj nisu mogle izbjeći pažnju europskih privrednika. Zagreb je 1891. već bio raskrsnica željezničkih pruga na sve četiri strane svijeta, a odatle je vodio i put prema Bosni. Očekivalo se i otvaranje željezničkog puta za Srbiju, jer je pruga Zagreb—Zemun bila već gotovo dovršena, a u njezinu je izgradnju ulagan kapital Krajiške investicione zaklade.⁸

Johann Heinrich Franck otvorio je malu radionicu za proizvodnju cikorijske u Bayhingu na Enzi još 1822. Ta radionica prerasta 1828. u tvornicu i šezdesetih godina preseljava u Ludwigsburg, približivši se tako potro-

⁵ Miroslava Despot, O privredi grada Varaždina u prvoj polovini 19. stoljeća, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, Zagreb 1965., 107—124. *Ista*, Napredno djelovanje »Tehničke čitaonice«, *Varaždinske vijesti*, 1117, 28. IV. 1966.

⁶ Katalog »Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu, glavnome gradu trojedne kraljevine«, Zagreb 1864., 195.

⁷ Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrv.-slav. gospodarskog društva u Zagrebu godine 1891., Zagreb 1892., 52.

⁸ Mirko Valentić, Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 9, Zagreb 1990., 39—83.

šačima. Iz istog razloga podignuta je 1879. i tvornica u Linzu, a 1888. u Kaschau u Mađarskoj i u Komotau u Češkoj, čime je započelo osvajanje područja Dvojne monarhije.⁹

Konkurencija među proizvođačima cikorijske kave bila je velika: potkraj devetnaestog stoljeća 450 tvornica u Europi izrađuje surogate kave. Franck uočava slobodno balkansko tržište, odnosno tržište koje bi zahvaćalo Hrvatsku i Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Istru, Kranjsku, Štajersku, a možda i Srbiju i Bugarsku.

Prvu vijest o Franckovoj tvornici nalazimo u Krešićevu *Obrtniku*: »Doznajemo iz pouzdana izvora, da će još tečajem ove godine neki gosp. Frank iz Ludwigsburga, tvorničar poznate Frank-kave (smesa osušene smrvljene biljke cichorie) graditi u Zagrebu tvornicu, a uz nju podignuti sadjenje i gajenje ove biljke u okolici, čim će se znatna zasluga mnogim radnikom i poljodjalcem pružati.«¹⁰

Kao datum rođenja Franckove tvornice u Zagrebu možemo uzeti 10. listopada 1892., kada je odlukom sudbenog stola u Zagrebu, a na osnovi obrtne iskaznice gradskog poglavarstva, izdana dozvola za rad i obavljen opis.¹¹ Kao vlasnici upisani su Wilhelm, Hermann, Gustav, Karl i Robert Franck, koji zajednički vode poduzeće, živeći neki u Linzu, a neki u Ludwigsburgu, gdje je i dalje bila centrala toga obiteljskog poduzeća.

Odmah od početka tvornica je opravdala svoj rad. U njoj je našlo zaposlenje 200 radnika i radnica, koji su bili uredno plaćeni. Tvornica je imala vlastiti električni pogon, i njezine prostorije u Vodovodnoj ulici 12 s dva pogonska stroja bile su za tadašnje prilike dobro uređene. Administrativno i tehničko osoblje uglavnom je bilo dovedeno iz drugih Franckovih tvornica, pa su prokuristi Friedrich Sayfert (1893—1915) i Josip Stracke (od 1916.) bili i osobe povjerenja vlasnika. Administrativno i stručno osoblje obično se kroz čitav svoj radni vijek vezalo uz tvornicu, gajeći veliku privrženost obitelji, koja je to uzvratila dobrim plaćama.¹² Zemaljska vlada bila je također izvanredno zadovoljna radom tvornice, ne samo zbog zapošljavanja velikog broja nekvalificiranih domaćih radnika, već i zbog poticanja sadjenja cikorijske kave na bjelovarskom području, gdje je zemlja bila osobito pogodna za tu kulturu, te dopušta Francku da na svoj zagrebački proizvod stavi zemaljski, hrvatski grb.

Cikorijska se pokazala kao unosna biljka. Na jedan hektar dobivalo se 120—400 metričkih centi korijenja, 100—200 metričkih centi lišća i 3—4 centa sjemenja. Sijala se u travnju, a vadila potkraj rujna. Cijena cikorijske kave bila je vrlo dobra, i poljoprivrednici koji su se preorijentali na

⁹ *Agrar Zeitung*, 343, 24. XII. 1906.; M. Pfister, *Frank C. Huber, Geschichte der Familie Franck und der Firma Heinrich Franck Söhne, Ludwigsburg, 1911.*

¹⁰ *Obrtnik*, 13, 1. V. 1892.

¹¹ Historijski arhiv Zagreba (dalje: HAZ), Gradsko poglavarstvo (dalje: GP), Obrt III—101/1933. i Registar društvenih tvrtki Sudbenog stola, I, br. 225. Neki kao datum početka rada uzimaju 19. VI. 1893. kada je obavljena kolaudacija tvornice.

¹² Kao primjer spominjem Ljudevita Pohlevna, glavnog strojovođu. Rođen u Ljubljani 11. XI. 1865., on dolazi u Zagreb iz Graza 1891., i od početka sudjeluje pri montiranju strojeva. Radi u tvornici u Zagrebu sve do svog umirovljenja oko 1930., a stanuje u blizini tvornice u lijepoj kući s vrtom.

Tabela 1.

SADNJA CIKORIJE NA PODRUČJU HRVATSKE I SLAVONIJE DO 1910.*
u jutrima (1600 hv).

Županija	1895.	1900.	1905.	1910.
Zagrebačka	109	27	103	100
Bjelovarsko-križevačka	113	520	1.092	774
Varaždinska	146	38	37	15
Požeška	2	222	161	105
Virovitička	3	2	5	0
Srijemska	1	0	0	0
Lička	30	0	0	0
Ukupno	404	809	1.398	994

* Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, Zagreb 1910., 387, i II, Zagreb 1917., 305.

njezinu proizvodnju materijalno su ojačali. Tu su kulturu prihvatili ponajviše Česi u okolici Bjelovara, a njihov su primjer slijedili i ostali (tabela 1).

Sadnja je osobito povećana poslije otvaranja sušionice u Slavonskoj ulici u Bjelovaru u rujnu 1900. Već 1902. proizvedeno je 84.126 kvintala cikorijske, od čega na području zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore 67.756 kvintala u vrijednosti od 262.383 krune. Iste je godine uvezeno u Hrvatsku preko Trsta samo 2590 kvintala kave. Očigledno je proizvodnja surogata utjecala na smanjivanje uvoza skupe kave.¹³

Proces obrade cikorijske bio je ovakav. Biljka se dvaput okapala, a brala se ručno. Izvađeni korijen trebalo je najprije oprati pa zatim isjeći na reznjeve debljine pet milimetara. Reznjevi su se sušili u četvrtastim limesnim posudama, koje su se grijale odozgo. Osušena cikorijska pržila se kao i kava u valjcima koji su se okretali, dok nije dobila zatvorenu mrku boju kao i kava. Obično se pridodavalo 1 do 5% sezamova ulja i ponešto smokava. Tako se pečena cikorijska mljela, a mljeveni bi se prah izlagao nekoliko sati vodenoj pari, kako bi se dobio miris i omogućilo rezanje u čvrste kockice.

Franckov vrlo ukusno pakiran proizvod s mlincem kao oznakom Francka bio je prihvaćen kao čisto domaći, hrvatski proizvod. Vlasnici su znali vještom reklamom istaknuti da je ta kava, miješana s mlijekom, izvanredno zdrava i da smanjuje potrošnju alkohola. Ona je našla vrlo brzo potrošače i izvan Banske Hrvatske, u Istri, Štajerskoj, Koruškoj, Dalmaciji, Bosni i Srbiji.¹⁴

¹³ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u godini 1902, Zagreb 1903., 56.¹⁴ *Hrvatski trgovac*, 1898., XVI, 7.

Kako je bila zahtjevna prema sebi, tako je uprava bila zahtjevna i prema radnicima. Sve do 1899. u tvornici se radilo po više od deset sati.¹⁵ Odnos prema radnicima bio je strog ali brižan, a sindikalna aktivnost radnicima nije bila dopuštena.¹⁶ Svoj odnos prema radnicima vlasnici su 1906. objasnili ovako: »Von dem Grundsatz ausgehend, die Gesundheit und körperliche Integrität der Arbeiter und Arbeiterinnen (zu Zeit mehr als 300) durch musterhafte Ordnung, Reinlichkeit und Pünktlichkeit zu sichern, für gute und fleissige Arbeit auch entsprechend konstanten Erwerbe, welcher eine zufriedenstellende Existenz gewährt, zu bieten, wurde zwischen Arbeitgeber und -Nehmer die erfreulichste Interessensharmonie erzielt, für deren Fortdauer in der Fürsorge der Leitung eine sichere Bürgschaft liegt.«¹⁷

Očito je da članovi obitelji Franck nisu ni sebe štedjeli. Od 1897. do 1903. od pet članova upravnog odbora, dakle od obitelji Franck, umire troje: Gustav 1897., Wilhelm 1902., Hermann 1903., pa u ravnateljstvo ulaze 1902. Richard Franck iz Ludwigsburga i Walter Franck iz Linza kao novi članovi.

Da je stvaranje rezervi zbog bojazni od sutrašnjice bilo opravdano, pokazuju teška vremena koja su tvornicu pogađala prvih godina ovog stoljeća. Od 1905. do 1910. sadnja cikorijske u Hrvatskoj opala je od 1398 na 994 jutra, što je posljedica pojačanog iseljavanja pučanstva u prekomorske zemlje. Firma kupuje veleposjed Gad u Sedmogradskoj i sama počinje proizvoditi dio potrebne cikorijske, a uz to nabavlja potrebne nove strojeve. Smanjene količine sirovine dovele su do njezina poskupljenja. Proizvodnju ugrožava i carinski rat između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije. Franck je naime na području Hrvatske prodavao samo 17% svoje proizvodnje. Oko 47% izvezio je u austrijsku polovicu Monarhije, u Ugarsku 29%, a ostatak u Srbiju, Bugarsku i Tursku. Trgovački ugovor između Srbije i Monarhije od 19. lipnja 1893. prestao je vrijediti 2. veljače 1906. Započeo je carinski rat, koji je obuhvatio ne samo stoku već i kavu i njezine zamjenice. Beogradski načelnik ministarstva trgovine i industrije inzistirao je da se na Franckove proizvode uvede visoka uvozna carina od 35 dinara za stotinu kilograma, tvrdeći da se uz pomoć države ta proizvodnja može ostvariti i u Srbiji.¹⁸ Budući da Srbija nije izgradila takvu tvornicu, uvoz se u Srbiju nastavio, i 1908. zagrebačka je tvornica izvezla u Srbiju 48.167 kg Franck kave u vrijednosti od 25.762 dinara.¹⁹

Reklama se usavršava. U petrinjskom *Banovcu* tvornica ovako reklamira svoj proizvod: »Da, da, ta vrućina! Ako me je tko u prošlom vrućem ljetu zapitao, što da učini, osobito za vrijeme rada na polju proti žedji, što ga mori, tad sam mu preporučio, što ću ovime i svim mojim čitaocima preporučiti, koji to oprobaju, pa mi bijahu oso-

¹⁵ Tjedna se zarada obično isplaćivala u utorak, kako bi se radnici dobro hranili u toku radnog tjedna (*Hrvatski radnik*, 1, 13. I. 1899. i 8, 28. IV. 1899.).

¹⁶ Radnik J. C. bio je otpušten 1901., jer je sudjelovao u proslavi Prvog maja (*Sloboda*, 13, 4. V. 1901.).

¹⁷ *Agramer Zeitung*, 343, 24. XII. 1906.

¹⁸ *Milivoje Savić*, Naša industrija i zanati, III. deo, Sarajevo 1923., 330, 340—341.

¹⁹ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore za 1908. g., Zagreb 1909., 85.

bito zahvalni za taj dobar savjet i držim, da će to isto i mnogi drugi čitalac ovih redaka, pa makar i u duhu samo, učiniti, ako se bude sam uvjerio u tome. Uzmi, rekoh mu, 1 litru vode, pridodaj joj punu žlicu 'Franckovog' pridodatka za kavu, kojeg i onako ima tvoja žena u kuhinji, kuhaj to dobrih 5 časova, a po tom stavi uvarak na stranu, da se ohladi (po volji može se pridodati i malo šećera) i ponesi ga tad u jednoj boci sa sobom na polje. Najbolje je, ako bocu zakopaš na hladovitom mjestu u zemlju, jer će tako tekućina ostati dugo hladna. Kad si žedan, a ti gutni jednom dobrano ovog 'Franckovog' uvarka, pa se budeš čudio, kako ti se opet dugo neće povratiti žedja. 'Franck' nije samo zbog toga najbolji pridodatak za kavu, ta on je kao takav već općenito poznat, nego je on i najbolje sredstvo protiv žedja.²⁰ Jačanje reklame bilo je i pariranje na sve brojnije prodavaonice Meinla na području Monarhije, pa je tako 1905. u Dugoj ulici br. 6 (danas Ulica Pavla Radića) otvorena velika i lijepa trgovina te ugledne bečke firme.²¹

Pod pritiskom jačanja sindikalnog pokreta morao se promijeniti i odnos prema organiziranom radništvu. Prijava da jedan radnik tvornice Franck prima na sredini 1906. čak iz Berlina komunistički list *Der freie Arbeiter* podnesena je predsjedništvu zagrebačkog gradskog poglavarstva, koje je imalo u svojoj nadležnosti i gradsku policiju.²² Dolazi do kratkog ali snažnog sraza između radnika i uprave tvornice zbog tvorničkog reda i zarada; u tim sukobima obje strane ukazuju na svoje teškoće, i obje popuštaju. Izgrađeno je radničko kupalište, dvije kuće za stanovanje radnika, a 1910. ponovo su uložena znatna sredstva u modernizaciju tvornice, što je poboljšalo položaj radnika na radu, ali mnogi problemi ostali su i dalje u tadašnjim uvjetima nerješivi.²³

Balkanski ratovi, a zatim i prvi svjetski rat, snažno utječu na poslovanje Franckove tvornice. Od 1915. godine centrala firme nalazi se u Linzu, a Rikard Franck izlazi iz ravnateljstva i vodi poslovanje na njemačkom prostoru. Zagrebačka tvornica postaje član Društva za austrijsku i ugarsku prehrambenu industriju, u koje ulazi i firma Emila Seeliga iz Budimpešte, pa ta industrijska grana prima velike narudžbe za potrebe fronte, a poslovanje je militarizirano. Teškoće na fronti odrazile su se i na radništvu u pozadini: potkraj rata ono je i golo i boso i gladno. Zarade su se kretale oko 20 kruna, a par cipela stajao je 150 do 200 kruna.²⁴ S hranom je bilo još gore. Zbog toga je radništvo na kraju rata revolucionirano, i odriče prijašnju solidarnost s poteškoćama vlasnika. Osobito velikih problema ima tvornica s nabavkom cikoriije, koju zbog mobilizacije seljaka nema tko uzgajati. Stoga sada i reklama ima drukčiji sadržaj. U *Gospodarskom*

²⁰ Dakako da je ta reklama objavljena u vrijeme pred ljetne vrućine (*Banovac*, 19, 12. V. 1906).

²¹ Kasnije je otvorena i trgovina u Vlaškoj 139 i Ilici 84.

²² HAZ, GP, Predsjedništvo, kut. 327 — spisi o radničkom pokretu.

²³ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore za 1907., Zagreb 1908., 61. Tvornica naime zapošljava u Zagrebu 320 radnika, a u Bjelovaru 50. Vidi i Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore za 1910., Zagreb 1912.; *Slobođna riječ*, 22, 23. VIII. 1905., 22, 14. XI. i 24, 12. XII. 1906.; 1, 9. I., 10, 8. V., 11, 4. VI. 1907.; *Napred*, 9, 5. V. i 10, 22. V. 1907.

²⁴ *M. Kolar-Dimitrijević*, *Radni slojevi Zagreba 1918.—1931.*, Zagreb 1973., 196.

kalendaru za 1918. ona glasi: »Poljodjelci! Ove je godine proširenje cikorijskog sadjenja za naše narodno gospodarstvo bezuslovno do najveće važnosti. Mi trebamo stvari za kavin nadomjestak. Sadite zato cikoriju gdje to zemlja dopušta! Kako visoka cijena, tako poziva na to i korist, koju ovaj nasad donosi plodu, koji se iza njega sije. Civilno se pučanstvo kao i vojska moraju dostatno snabdjeti! Zato brinite se za dobavu stvari za kavin nadomjestak! Poblize upute daju H. F. sinovi. Vodovodna 12.«

Negativno je dakako i to što vlasnici firme, koja se od 1910. zove Hinka Francka sinovi, žive izvan Zagreba i što tvornicu vode ravnatelj Julius Schuster, pa Franjo Klecker, Antun Spitz i Josip Stracke, koji imaju vrlo ograničena prava u raspolaganju viškom. To je došlo do punog izražaja 1918. i 1919. kada se položaj tvornice nikako ne uspijeva stabilizirati.

3.

Narodno vijeće na čelu Države Slovenaca, Hrvata i Srba ima negativan odnos prema tvorničarima koji su strani državljanima, te najavljuje nacionalizaciju. Gesellschaft m.b.H. für österreichische und ungarische Nahrungsmittel Industrie raspada se, a Franckovi ne samo da svoju zagrebačku tvornicu protokoliraju u Zagrebu, već 4. lipnja 1919. traže novu obrtnu dozvolu za proizvodnju cikorije.²⁵

Kao Austrijanci i Nijemci, Franckovi su smatrani podanicima neprijateljskih država, te je odnos novih vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bio prema njima krajnje netolerantan. Za glavnog upravitelja dolazi Josip Hrabovsky iz Beograda kao vladina osoba povjerenja.²⁶ Bujanje radničkog pokreta, najprije Općeg radničkog saveza a zatim i radikalnijeg Saveza radnika životnih namirnica u sklopu Centralnoga radničkog sindikalnog vijeća nalazi među radništvom vrlo plodno tlo. Loši radni uvjeti u tvornici, u koju nije ništa ulagano od 1910. godine, i veliko poskupljenje robe koju je radništvo trošilo, to jest mesa i ostale hrane, izazivaju veliko nezadovoljstvo. Zarade su u raskoraku s troškovima života koji u toku 1919. svakodnevno rastu.²⁷ U tvornici se u 1919. i 1920. vode tri do četiri pokreta godišnje, koji obično završavaju povišenjem radničkih zarada i tako dovode tvornicu u još veću opasnost od likvidacije.²⁸

Istodobno banke uvjetuju saniranje tvornice slabljenjem radničkog pokreta te strpljivo čekaju da se radništvo primiri i u strahu pred otkazom i

²⁵ HAZ, GP, Obrt III—101/1933. Obrtnicu je poduzeće čekalo do 1921., a tada su već Franckovi našli izlaz u povezivanju s bankama, tj. u internacionalizaciji tvornice.

²⁶ Hrabovsky je bio zavičajan u Petrovaradinu.

²⁷ Radnice u pakirnici dobivale su satnicu od 1,5 kruna, a kilogram svinjetine stajao je oko sredine 1919. godine 22—26 kruna (M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi, 301).

²⁸ Podaci o radničkim pokretima u Francku rasuti su po radničkim novinama (*Radničke novine*, 1919., april, 7; *Sloboda*, 21. VIII. 1919.; *Radnički glasnik*, IV., 1919., IX—X., 1919.; XI., 1919.; *Nova istina*, 11. XII. 1919., 9. I. i 18. III. 1920.; *Radnik*, 3, 24. VII. 1920.) i građi sindikalnih organizacija.

zatvaranjem tvornice bude sindikalno neorganizirano, spremno na rad pod bilo kakvim uvjetima. Situacija je tako loša da čak i inspektor rada zaobilazi tvornicu. Cijene cikoriji kao hrani naroda bile su određene sve do 1921., a nepovoljan odnos krune, u kojoj su se isplaćivale radničke zarade, i dinara, koji je kao platežno sredstvo vrijedio u istočnom dijelu države, dovodio je do negativne bilance zbog skupoće cikorije. Tek u 1921. cijene cikoriji napokon su povišene za 60^{0/0}, ali je radništvo uspjelo svoje zarade povećati samo za 10^{0/0}, i to zahvaljujući štrajku. Slično je bilo i 1922. godine.²⁹

4.

Podružtvljenje tvornice ulaskom financijskog kapitala započelo je potkraj 1920. U prostorijama Hrvatske eskomptne banke (osnovane 1868.) u Ilici 3 sastali su se barun Milan Turković, dr. Stanko Šverljuga, Samuil Alexander, Anton Stiasny i ostali 17. prosinca 1920. s predstavnicima Hrvatske trgovačke banke (osnovane u prosincu 1918.) Brankom Ladjevićem, veleposjednikom iz Gladnoša u Srijemu, i Maksom Antićem, bivšim ravnateljem Austro-ugarske banke. Presudnu ulogu dobila je Hrvatska eskomptna banka koja je 5. prosinca 1920. povišila svoju dioničku glavnica na 85.000.000 kruna ulaskom francuskog kapitala putem Banque de Paris i Banque Pays Bas iz Pariza. Dogovoreno je osnivanje *Dioničkog društva za proizvodnju i promet živežnih namirnica*, to jest poduzeća koje će se baviti isključivo poslovima u vezi sa zagrebačkim Franckom. Od dioničke glavnice, koja je iznosila 3.000.000 kruna (750.000 dinara), 600 dionica otkupila je Hrvatska eskomptna banka, Hrvatska trgovačka banka d.d. preuzela je 500 dionica, a njezin predsjednik Ladjević kupio je 150 dionica. »Roka«, patřovinarsky zavod iz Budjeovica, kupila je 900 dionica, pa je tako poduzeće internacionalizirano, ali je potpuno poslovanje tvornice društvo preuzelo tek 1. siječnja 1922.

Naime, Hrvatska eskomptna banka d.d. osnovala je s Društvom južnih željeznica u toku 1921. Carinska i javna skladišta d.d. u blizini Južnog kolodvora u Zagrebu, dobivši tako prostor za manipulaciju proizvodima u blizini locirane Franckove tvornice. Hrvatska trgovačka banka fuzionirala se pak 11. rujna 1921. s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom hipotekarnom bankom u Zagrebu (Zrinjski trg 7), te je za predsjednika tako fuzionirane banke izabran Branko Ladjević, a Makso Antić³⁰ i Franjo Gremer³¹ bili su mu osobe povjerenja u poslovima s Franckom. Budući da su dionice glasile na donosioca, teško je utvrditi prave vlasnike Francka i njihove međusobne odnose. Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna

²⁹ *Stampa*, 17. XII. 1921.; *Hrvatski radnik*, 11. II. 1922. i 31. III. 1922.

³⁰ Makso Antić učinio je beogradskom režimu velikih usluga u toku likvidacije Austro-ugarske banke i kasnije radom u Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci, te je 1922. dobio odličje Sv. Save III. stupnja.

³¹ Franjo Gremer (Zagreb, 26. V. 1880. — Zagreb, 17. IV. 1940.) bio je činovnik Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke koja ga je upotrebljavala za povjerljive poslove.

banka, Hrvatska eskomptna banka i »Roka« istupale su otvoreno, ali ne možemo ustanoviti tko je pravi vlasnik dionica koje donosi glavni ravnatelj Francka Josip Hrabovsky (1923. godine 390 dionica, 1931. godine 8300 dionica) ili advokat firme dr. Stjepan Posilović³² (1923. godine 270 dionica, 1930. godine 3600 dionica, 1931. godine 7000 dionica, 1936. godine 11.800 dionica, 1937. godine 23.100 dionica, 1942. godine 28.400 dionica). Angažiranje Franckovih u radu tvornice iskazuje se na prvoj godišnjoj skupštini 1923. vjerojatno u vjerovničkom odnosu u iznosu od 40.000 kruna, ali možda i dijelom dionica koje donosi Posilović ili Hrabovsky.

Prve godine pretvorbe bile su izvanredno teške. Službeno se govorilo da su Česi preuzeli tvornicu, da su Josip Hrabovsky i Metod Benda³³ osobe povjerenja češkoga kapitala, da ne dopuštaju radništvu organiziranje u bilo koji sindikat, i da se premalo ulaže u tvornicu, pa je čitava tvornica sa 320 radnika imala samo jedan ventilator, a roba se pakirala u podrumu.³⁴ U proljeće 1922. provedena je u Francku racionalizacija i poslovi su normirani uz žestok otpor radnika koji su već zaboravili strogost u prvim godinama rada tvornice, kad se trebalo boriti za održanje. Povećanje broja »brandova« uravnoteženo je »engleskom subotom«, kada se radilo samo prije podne.³⁵

Stojadinovićeve stabilizacija dinara i njegova unifikacija na cijelom državnom području, pa zatim obustavljanje kredita od Narodne banke, izazvali su represiju na radničke zarade. Suočeni s povećanom proizvodnošću i većim narudžbama radnici su zatražili povećanje zarada za 60%, ali im je umjesto uprave tvornice odgovorio Zemaljski savez industrijalaca: odbio je bilo kakvo pregovaranje s Nezavisnim sindikatom, jer da on nije uvršten u evidenciju zagrebačke radničke komore, te se »ne zasniva na zakonu«, ali da se ipak mogu individualno povisiti zarade. Čini se da je popustila i jedna i druga strana, te je sporazumom od 13. veljače 1923. dogovoreno povišenje radničkih zarada za 25%.³⁶

Stabilizacija dinara vrlo se nepovoljno odrazila na izvoz Franckovih proizvoda, jer su postali skupi. Uz to, po novom zakonu o dioničkim poduzećima dobit je bila opterećena sa 65%, čak i ona iz 1924., a osim toga je 1926. određeno plaćanje poreza za više ranijih godina. Bila je velika

³² Stjepan Posilović (Bakar, 1878. — Zagreb, 15. IX. 1940.). Otac mu je bio sudac stola sedmorice i sudbenog stola, a stric biskup. Završio je pravo u Zagrebu i 1902. bio promoviran za doktora prava, a ured mu je bio u Berislavićevoj 23.

³³ Metod Benda rođen je u Pohorelicama u Čehoslovačkoj Republici. U tvornicu Franck došao je u svibnju 1922. radi uvođenja principa racionalizacije i održao se u tvornici do 1945.

³⁴ *Radnička štampa*, 30. XII. 1922. i 17. II. 1923. te *Organizovani radnik*, 12. III. 1925. Radnicima nije bilo dopušteno organiziranje ni u jednom sindikatu.

³⁵ Arhiv Instituta za suvremenu povijest (dalje: AISP), Radnička komora (dalje: RK), 45 od 12. V. 1922. Radništvo je smirio reformistički Opći radnički savez na čelu s Vilimom Haraminom i Josipom Bekerom.

³⁶ AISP, RK, 354 od 5. II. 1923. i 370 od 20. II. 1923. U 1925. radnici su u Francku zarađivali 350, a radnice samo 295 dinara tjedno (*Radnička borba*, 15, 23. IV. 1925.). Međutim, ovdje nisu iskazana primanja u naturi, koja su utjecala na poboljšanje života.

Tabela 2.

IZ RAČUNA BILANCE 1921. DO 1927. GODINE*

do 1923. u 000 kruna, dalje u 000 dinara

	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.
Dionička glavnica	3.000	3.000	750	750	2.000	20.000	20.000
Dužnici	—	—	963	1.191	1.088	5.527	41.927
Vjerovnici	40	—	—	—	2.255	2.521	21.040
Rezerve	—	—	30	50	—	120	694
Blagajna	5	6	—	—	5	125	102
Dobitak s prijenosom iz prethodne god. itd.	28	205	203	157	275	285	295
Zbir bilance	3.072	6.428	963	?	5.093	5.653	20.989

* Hist. arhiv Zagreb, Zbirka isprava 17/21.

Tabela 3.

IZ RAČUNA GUBITKA I DOBITKA TVORNICE FRANCK 1921. DO 1927. GODINE*

do 1923. u 000 kruna, dalje u 000 dinara

	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.
Troškovi proizvodnje	—	—	195	184	—	335	1.540
Prihod od prodaje	—	354	204	398	256	867	1.349
Dividenda po dionici itd.	0	25	25	25	25	25	25
Zbir prihoda-rashoda	—	671	963	507	—	882	2.098

* Hist. arhiv Zagreb, Zbirka isprava 17/21.

sreća i mudra opreznost uprave tvornice da je svake godine u pričuvu za poreze ulagana velika svota, pa ona 27. ožujka 1926. iznosi 490.834 dinara, a 1927. već 740.000 dinara. U 1928. tvornica je platila za porez 638.238 dinara, pa je gotovo posve ispraznila taj fond, utoliko više što su podignute i stope doprinosa za radničko socijalno osiguranje (tabele 2 i 3). Odnosi s državnim organima postaju izvanredno komplicirani nakon što je 1924. prestao u Zagrebu djelovati i odjeljak ministarstva trgovine i industrije na čelu s Gustavom Huthom, koji je i sam imao u Francku stotinu dionica, pa je bio zainteresiran za uspješan rad poduzeća. Josip Hrabovsky na godišnjoj skupštini 1925. opisuje poteškoće ovako: »Nestašica novca, a naročito nesrazmjerno slaba unutrašnja kupovna snaga našeg dinara uporedo sa tako rekući dnevno rastućim državnim i općinskim dažbinama osiromašuju u prvom redu našu poljoprivredu, a to se onda dalje odražuje i u krugu našeg obrta i trgovine, a konačno i industrije. Usljed toga je imenovano poduzeće moralo u protekloj poslovnoj godini uložiti nesrazmjerno više napora i truda u detaljan rad, da bi posao od nazadovanja zaštitilo.«³⁷

U 1924. tvornica je počela proizvoditi i Kneippovu kavu, tj. ječmenu kavu koja je na omotu imala sliku župnika Kneippa.³⁸ Ta »neškodljiva« sladna kava bila je udomaćena kod nas još prije 1918., pa je mogućnost njezine nabave na jugoslavenskim prostorima bila dobro prihvaćena. Uz to dolazi do čvršćeg povezivanja sa Zagrebačkom pivovarom, koja proizvodi ječmeni slad, pa je to proširenje asortimana bio vrlo uspješan potez uprave tvornice Franck, tj. Josipa Hrabovskog, Antuna Rupprechta,³⁹ Dragutina Klementa⁴⁰ i Dragutina Stingla⁴¹ koji zapravo vode tvornicu.

Bilanca i račun gubitka i dobitka do 1928. izvanredno su nejasni i nepotpuni. Prihod od prodaje treba usporediti s dužničkim i vjerovničkim odnosom, ali se znatne rezerve kriju u zalihama za koje se ne donose podaci (tabele 2 i 3). U 1925. dionička je glavica povećana sa 750.000 dinara na dva milijuna, a po dionici, koja glasi na 250 dinara, isplaćuje se tih godina 25 dinara, dakle 10⁰/₀. Ulaganje se investitorima vraća i kamatama na vjeresiju i nagradama upravnom odboru. Velimir Bajkić iznosi podatak da je 1928. zaliha i materijala bilo na skladištu za 86,524.000 dinara, što tu tvornicu bez sumnje uvrštava u najveće jugoslavenske a ne samo hrvatske tvornice.⁴²

³⁷ HAZ, Zbirka isprava poduzeća, 17/21. — Franck.

³⁸ Sebastian Kneipp (1821.—1897.) bio je župnik u Wörishofenu u Bavarskoj. Osim liječenja vodom i ljekovitim travama preporučivao je, umjesto škodljive kofeinske kave, upotrebu ječmene Kneippove kave. Joso Lakatoš reklamira 1924. tu kavu ističući njezinu omiljenost (*Joso Lakatoš*, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924., 564).

³⁹ Antun Rupprecht bio je dugo godina prokurist u Francku. Rođen je u Wolfbergu kod Rumburga. Nakon završene trgovačke akademije zaposlio se potkraj 1919. u Francku.

⁴⁰ Dragutin Klement također je došao u tvornicu Franck u drugoj polovici 1919. nakon završene trgovačke škole. Rođen je u Tisi kod Dečina. Revnim radom u Francku došao je 1940. do mjesta prokurista.

⁴¹ Dragutin Stingl, rođen u Zagrebu, dobio je pravo potpisivanja tvrtke već 1927., a 1935., nakon povlačenja Hrabovskog, postaje glavni ravnatelj.

⁴² *Narodno blagostanje*, 1929., 560—561.

5.

Kreditna kriza, pojačana 1926. agrarnom krizom, ne pogoduje radu ni jedne tvornice u Hrvatskoj. Velik dio naroda, osobito na selu, prezadužen je, a do novca se sve teže dolazi, pa se kupuje samo ono najnužnije: sol, šibice i petrolej. Otpada čak i vrlo omiljena Franckova i Kneippova kava, a obveze koje su tvornici nametnute modernizacijom pogona 1924. trebalo je isplaćivati.⁴³

Poteškoće su dovele do zaključka izvanredne glavne skupštine 23. veljače 1927. da se dionička glavica povisi na 20 milijuna dinara, izdavanjem novih 72.000 dionica po 250 dinara, čime je u tvornicu Franck dotekao nov veliki kapital. Budući da se Austrijanci i Nijemci više ne smatraju neprijateljima jugoslavenske države, Dioničko društvo za proizvodnju i promet živežnih namirnica vraća se na svoje staro ime »Hinka Francka sinovi d.d.«, tj. na mađarski oblik njemačkog imena Heinrich, a po prvi put u poslijeratnom razdoblju javlja se u nadzornom odboru jedan Franck, Walter, koji sudjeluje u radu tvornice do 1939. Administrativni delegat i glavni ravnatelj ostao je i dalje Josip Hrabovsky.⁴⁴

Na spomenutoj izvanrednoj sjednici bile su iznesene sve stare dionice. Najviše je dionica imala Jugoslavenska banka d.d. (Zagreb, Jelačićev trg 20), što je zapravo prijašnja Hrvatska zemaljska banka, koja je 1920. prenijela sjedište iz Osijeka u Zagreb, a već je 1909. imala svoju filijalu u Beogradu, te je prema tome bila povezana s beogradskim financijskim krugovima. Ta banka ima 2900 dionica, i nju do drugoga svjetskog rata zastupa na godišnjim sjednicama Francka Ernest Ružimski.⁴⁵ Njezino angažiranje u poslovanju Francka bilo je za poduzeće velik dobitak, jer je ona imala podružnice u mnogim mjestima jugoslavenske države, a posebno je bila zainteresirana za tzv. Dunavski put, kojim su se poljoprivredni proizvodi Slavonije, Srijema i Bačke izvozili u Austriju do Linza. Uz tu banku bio je vezan i dr. Edo Marković, koji 1932. postaje direktor Privilegiranoga državnog izvoznog dioničkog društva (PRIZADA) putem kojega je država u vrijeme velike svjetske krize i sve do drugoga svjetskog rata organizirano izvozila žito u srednjoeuropske zemlje. Banka je imala dobre veze i s Privilegiranom narodnom bankom u Beogradu. Za Hrvatsku eskomptnu banku na toj je skupštini položio 1750 dionica Posilović, a 1250 Franjo Gremer od Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke. »Roka«, društvo s ograničenim jamstvom, ima sada svega 900 dionica, a polaže ih Hrabovsky, koji ima i 400 svojih dionica. Po 150

⁴³ Zbog norme radnici ponovo rade 12 sati, a broj radnika u partiji je reduciran. Hrabovsky i Benda uvode radni sistem šutnje i visokoproduktivnog rada, pa rad u tvornici sindikalisti uspoređuju s radom u samostanu (*Organizovani radnik*, 41, 8. X. 1928.).

⁴⁴ HAZ, Zb. 17/21.

⁴⁵ Ernest Ružimski (Sisak, 21. III. 1878.) bio je već 1913. ravnatelj Hrvatske zemaljske banke. Bio je i počasni konzul Norveške u Zagrebu, a imao je dobrih veza i sa češkim privrednim krugovima.

dionica imaju Huth i Branko Ladjević, a po 100 Franjo Gremer i dr. Dinko Ružić.⁴⁶

Nove dionice promijenile su vlasničke odnose i prisilile upravu da bilancu i račun razmjere sastavlja drukčije, te da mjesto vjerovnika sada zauzmu dioničari. Najviše dionica u promijenjenoj strukturi dioničkog kapitala ima i sada Jugoslavenska banka (12.000 po 250 dinara), ali se sada u vezi s istom bankom kao drugi najsnažniji dioničar javlja Guinness Mahon and Company iz Londona s 10.000 dionica. Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka ima 6000 dionica, a »Roka« 5000. Strohmanni, anonimni zastupnici nepoznatih vlasnika, Huth, Hrabovski, Posilović, Ružić, Gremer imaju ukupno 8300 dionica.

Budući da Ernest Ružimski na nekoliko idućih godišnjih skupština osim dionica Jugoslavenske banke donosi i dionice češke »Roke« i Guinnessa Mahona (npr. na godišnjoj skupštini 8. ožujka 1930. on zastupa 27.000 dionica ili 34% dioničke glavnice), očito je da je Jugoslavenska banka imala dominantan utjecaj u poduzeću.

Pojava Waltera, a zatim i Johanna Heinricha Francka, u ravnateljstvu Francka pokazuje i vraćanje njemačkog utjecaja, pa je po uzoru na istoimenu tvornicu u Njemačkoj izrađen i novi poslovni red.⁴⁷

Stjepan Radić kao predsjednik oblasnog odbora zagrebačke samoupravne oblasti 1927. godine bio je sklon Franckovim proizvodima, pa ih je oslobodio plaćanja bilo kakve trošarine, jer ih je smatrao robom za široke narodne slojeve, i po uzoru na Mariju Tereziju uveo je visoke oblasne trošarine na vino.⁴⁸ Druga polovica 1928. godine vrlo je burna na socijalnom i političkom planu zbog ubojstva Stjepana Radića, ali se proizvodi Franckove tvornice dobro prodaju, a priliv novog kapitala omogućuje uređenje moderne sušare u Vodovodnoj 12. Vrijednost bilance iznosi 85.633.380 dinara, od čega su zalihe, strojevi i nekretnine procijenjene na 81.524.841 dinar (tabela 4, str. 189).

Predosjećajući — ili znajući — promjenu političkoga kursa u zemlji, dvije banke s hrvatskim nazivom, angažirane u dioničkom kapitalu tvornice Franck (Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka i Hrvatska eskomptna banka), udružuju se s drugim bankama 19. listopada 1928. u Jugoslavensku udruženu banku d.d., čiji je generalni direktor Makso Antić, a centralne prostorije na Zrinjskom trgu 7 (danas 17). Tom fuzijom nova banka postaje najjači privatni novčani zavod u Hrvatskoj s podružnicama u Ilici 3 u Zagrebu, u Dubrovniku, Sarajevu, Subotici, Novom Sadu, Osijeku, Vinkovcima, Petrinji, Sušaku i Mariboru. U razdoblju od 1929. do 1932. Bela Milić kao predstavnik te banke prezentira 6000 dio-

⁴⁶ Dinko Ružić (Bjelovar, 15. IX. 1885.) bio je rodom iz Bjelovara, gdje je još radila Franckova sušionica cikorijske. Otac mu je bio dr. Ivan Ružić, a majka Marija rođ. Letz. Ružić je bio oženjen Ivanom Ecuivillon, Francuskinjom, te je bio vezan uz francuski privredni krug.

⁴⁷ HAZ, Zb. 17/21 — zapisnik od 24. III. 1928.

⁴⁸ Na hektolitar piva plaćala se oblasna trošarina od 20 dinara, na fina vina čak 1,50 dinara po decilitru, a na rakiju 5 dinara po stupnju (gradu) (AH, Zagrebačka oblast, kut. 1).

nica, kojih je nakon dupliranja dioničke glavnice, izglasanog na izvanrednoj glavnoj skupštini 22. veljače 1930., bilo 12.000.

Franckova prodajna mreža na velikom jugoslavenskom tržištu, na kojemu gotovo i nema konkurenta, može se usporediti samo s Batinim i Tivarovim prodavaonicama. Sve do jeseni 1931. utjecaj krize osjeća se jedino po ponašanju vjerovničkog kapitala (1928. iznosi 61,926.831 dinar, a 1931. se smanjuje na 31,998.174 dinara, od čega su banke dale vjeresiju od 27,595.604 dinara). Kriza se ne osjeća ni u dobiti, ali je iz opreza uprava već 1930. umanjila dividendu za pet dinara, isplaćujući po dionici od 250 dinara godišnju dividendu od 20 dinara, s tim da se za 1932. isplata uopće ne obavlja, već se sav dobitak prenosi u narednu godinu, a isplaćuju se samo tantijeme članovima ravnateljstva u iznosu od 390.000 dinara.

Strah od budućnosti bio je očito pretjeran, jer 13,934.038 stanovnika Kraljevine Jugoslavije, od čega 2,704.383 stanovnika u Savskoj i 901.660 stanovnika u Primorskoj banovini, svakodnevno troše Franckov surogat, a samo malobrojni mogu kupovati i pravu kavu Meinel ili Haag.⁴⁹ Uspješnost prodaje Franck kave pokazuju i povećane površine posađene cikorijom. Tako je 1929. u Savskoj banovini zasađeno cikorijom 720 hektara, a dobiven je urod od 66.916 metričkih centi, ili 94 metričke cente po hektaru. Dobra cijena cikorije 1929. — uz opadanje cijena žitarica — potiče sadnju cikorije. Godine 1930. zasađeno je njome u Savskoj banovini 923 ha i dobiveno 118.405 metričkih centi, a 1931. godine čak 1181 ha, ali je te godine urod podbacio: izvađeno je svega 68.098 metričkih centi, ili 50 metričkih centi po hektaru. Tako se i opet potvrdila nepredvidivost u poljoprivrednoj proizvodnji. Najviše se cikorije sadi u bjelovarskom kotaru (1929. godine 204 ha, a 1931. čak 503 ha), ali su jaki proizvođači bili i kutinski kotar (1929. godine 181 ha, a 1931. godine 133 ha), te područje Pakraca, Garešnice, Novske, Čazme i Daruvara. Na križevačkom je području s nestankom veleposjeda sadnja cikorije smanjena na minimum (1929. godine svega 10 ha), a u Hrvatskom zagorju potpuno je izostala. Nešto je cikorije sađeno i u Dunavskoj banovini, vjerojatno na području Srijema, gdje tu kulturu promiče Ladjević. Ona se otprema prema Zagrebu, a kasnije prema Zemunu, gdje je pred drugi svjetski rat također proradila tvornica cikorije.⁵⁰

6.

Od 1932. do 1937. za tvornicu Franck prilično je stabilno razdoblje. Godišnji obrt robe kreće se oko visine dioničke glavnice od 40,000.000 di-

⁴⁹ Meinel je imao pržionicu kave u susjedstvu Francka, a imao je i nekoliko prodavaonica prave kave. Zbog krize prodaja je opala i zarade su namještenika toliko snižene da je 1931. izbio velik i dugotrajan štrajk.

⁵⁰ Ministarstvo poljoprivrede, *Obrađena zemlja i žetveni prinos u 1929.*, Beograd 1930., 108; u 1930., Beograd 1931., 107/8; u 1931., Beograd 1932., 108. God. 1930. u Dunavskoj banovini posijano je 292 ha i dobiveno 17.146 metričkih centi, a 1931. godine 277 ha sa 18.285 metričkih centi.

nara. To je izvanredno za jugoslavenske prilike, premda nema onog spektakularnog razvoja iz vremena prije krize, kada se dobit od 1926. do 1930. povećala petnaest puta, od 285.000 dinara na 4,301.000 dinara, što je postignuto povećanjem dioničkog kapitala i smanjenjem vjerovničkog i dužničkog iznosa.

Dakako, tvornica Franck samo je jedna afilijacija velikoga svjetskog koncerna koji se bavi prometom kave i njezinih surogata, pa nema većih posebnosti u njezinu razvoju. Povišenje dioničkog kapitala 1930. od 20.000.000 na 40.000.000 dinara smatralo se jednom od najvećih i najrizičnijih financijskih odluka na jugoslavenskom privrednom planu. Ali odluka je bila ispravna, jer je tržište bilo veliko, a mogućnosti reklamiranja konkurentskih tvornica Kolinske, Triglava i Favorita male.⁵¹ U toku krize tvornica Franck je i modernizirana, i kvaliteta njezine robe bila je izvanredna.

Ipak, ravnateljstvo se žali. Dr. Stjepan Posilović, pravnik firme, a ujedno i donosilac 7000 dionica, izvještava na godišnjoj skupštini 19. ožujka 1932. ovako: »Već u izvještajima zadnjih dviju godina ukazali smo na otežane okolnosti, u kojima se privreda i trgovina nalaze, a koje su u minuloj godini zahvatile nažalost i najmoćnije države, i to takvom završetku, da im se predbježno ni trajanje, ni posljedice ne daju predvidjeti. [. . .] Mi smo, ukoliko se to uopće dalo predvidjeti, preduzeli shodne mjere, da se tom valu odupremo, a nismo ni truda ni napora žalili, da u ovim teškim vremenima sačuvamo, što se sačuvati dalo.

Posebne brige zadala nam je u ovoj poslovnoj godini žetva naše sirovine, tj. cikorijskog korijena, koju smo od seljaka — proizvođača — imali u jednom određenom, srazmjerno kratkom roku preuzeti i isplatiti, i to naročito s razloga, što je u to doba većina novčanih zavoda svoje isplate ograničila (misli na moratorij, koji su zatražile neke banke pozivajući se na Zakon o zaštiti seljaka. Opaska MKD). Naša prodaja ima da iz dana u dan savladava sve veće poteškoće, jer veći poslovi sve više ispadaju, pošto seosko pučanstvo industrijske proizvode sve manje kupuje, pa i u načinu ishrane se danas gotovo isključivo na vlastite proizvode ograničuje. Naši prodajni organi upućeni su stoga danas pretežno na sitne poslove, što je i razlogom, da je i pored povećanog napora promet i u ovoj godini dalje nazadovao.«⁵²

Suočeni s mogućim opasnostima iz uprave se povlače dva člana, koji su imali važan utjecaj na poslovanje: Branko Ladjević iz Gladnoša i Josip Hrabovsky. Za povjerenika vlade (administrateur délégué) postavljen je sada Robert Mišulin, rodom iz Bjelovara. Mijenjaju se i donosioci dionica. Dionice Jugoslavenske udružene banke od 1933. do 1937. umjesto dr. Mišulića prezentira dr. Pavao Ehrlich, a od 1937. do 1941. Erik Dinter, što je u skladu s bježanjem engleskog i francuskog kapitala iz jugoslavenskih

⁵¹ Kolinska, tovarna hranila, radila je u Ljubljani, a »Triglav« u Šmarci kod Kamnika. »Favorit« u Zemunu bio je dioničko društvo. Međutim, sve te tvornice imale su 1938. godine ukupni kapital od 4,700.000 dinara i zapošljavale su oko 130 radnika, uz energetska snaga od 50 konjskih snaga (Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih poduzeća, Beograd 1941., 56).

⁵² HAZ, Zb. 17/21.

tvornica i jačanjem njemačkog kapitala u sveukupnom financijskom i dioničkom kapitalu zemlje.⁵³

Istodobno Franckova reklama postaje sve luksuznija. Slika Franckova mlina i Kathreiner Kneippove sladne kave nalazi se u mnogim kalendrima, privrednim časopisima i novinama. Joso Lakatoš, dugogodišnji urednik *Jugoslavenskog Lloyd*a, reklamira tvornicu, objavljujući i njezinu sliku, ovako: »Tvornica zaposluje 200 namještenika i radnika, a u domaćoj se poljoprivredi bavi više tisuća obitelji gajenjem cikoriije, koja predstavlja glavnu sirovinu za proizvodnju 'Pravog Francka'. Tokom godina tvornica je proširivana i tehnički preuređivana, a u Bjelovaru posjeduje modernu sušionicu cikoriijinog korijenja.«⁵⁴

Međutim, vrijednost cikoriije pada. U 1931. plaćala se još 50 dinara po metričkom centu, a 1938. samo 40 dinara.⁵⁵

U 1934. beogradsko ministarstvo trgovine i industrije počelo je prikupljati sistematske podatke o radu tvornica na tiskanim obrascima. Iz dosjea tvornice Franck saznajemo da ona ima 33 zgrade u Zagrebu i 17 zgrada u Bjelovaru, te da je u te objekte bilo uloženo 23,005.743 dinara, a u strojeve (parni strojevi od 150 i 75 konjskih snaga u Zagrebu i od 25 konjskih snaga u Bjelovaru) još 19,306.461 dinar. Tvornica je za jugoslavenske prilike bila golema. U 1934. proizvedena su 292 vagona cikoriije u vrijednosti od 38,063.760 dinara. Osim cikoriije i ječma bili su potrebni i razni drugi dodaci: pšenica, raž, smokve, groždani šećer, te 228 vagona običnog ugljena i 50 vagona koksa za sušenje korijenja, koji se uvezio iz Čehoslovačke Republike, budući da mi nismo imali ni jednu koksaru. Usprkos njezinu značenju za narodnu prehranu, država toj tvornici nije dala nikakvih pogodnosti, pa je trebalo plaćati velike iznose na ime banovinske takse i državnih poreza. Iz istog izvora navodimo i točne podatke o radnoj snazi. U 1934. tvornica je imala 42 muška i 9 ženskih administrativnih namještenika (1938. godine broj muških namještenika uvećan je za 9), stručnog tehničkog osoblja šest, a 1938. godine 13. Kvalificiranih (stručnih) radnika bilo je 1934. godine 28, a 1938. godine 25 muškaraca i jedna žena. Nekvalificirana radna snaga brojila je 1934. godine 36 radnika i 35 radnica (1938. godine 53 radnika i 65 radnica). Raste dakle broj nekvalificirane radne snage. U vrijeme prerade cikoriijina korijenja zapošljavali su se sezonski radnici: god. 1934. bilo ih je 30, a 1938. godine 60. Za zarade radnicima isplaćeno je 8,885.000 dinara, a samo za socijalno osiguranje radnika za slučaj bolesti i nesreće na poslu 399.000 dinara. Mirovinsko osiguranje još nije bilo uvedeno.⁵⁶

Aktiva se sastojala od tri pozicije: blagajne, dužnika i zaliha. Kretanje tih pozicija u promatranom razdoblju nije ravnomjerno. Blagajna drži više

⁵³ M. Kolar-Dimitrijević, Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939.—1941., *Povijesni prilozi*, 9, 1990., tabele.

⁵⁴ *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933., 310.

⁵⁵ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931., Zagreb 1932., 342; Vladimir Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959., 202.

⁵⁶ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 500, dosje 1035.

novca nego prije, ne samo radi radničkih isplata već i zbog većeg broja trgovačkih putnika. Rezervni se fond u doba krize smanjuje, a nenaplativa potraživanja otpisuju se upravo s pomoću rezerve. Velimir Bajkić, koji je analizirao Franckove bilance, prateći budno kao vladin čovjek poslovanje te tvornice, piše da je firma od 1930. do 1933. znatno smanjila zalihe, i sirovina i gotove robe, ali da radi eliminiranja konkurencije prodaje dosta robe na kredit, pa je 1934. dužnička svota iznosila 1,936.000 dinara, a 1935. čak 5,871.581 dinar. To je u odnosu na 1930., kada je ta stavka u bilanci iznosila svega 200.833 dinara, ukazivalo na poslovanje s velikim rizikom. Šteta je što su investicije i zalihe bilancirane zajedno. Vjerovnici u pasivi smanjili su se u 1934. na 11,945.000 dinara, i to su banke koje su ostale vjerne Francku. U 1933. tvrtka je smanjila dug bankama na 19,663.210 dinara i stvorila pričuvu od 2,714.328 dinara, budući da se još nije znalo kada će kriza završiti, a nenaplativa potraživanja od 40.000 dinara i otpisi od 2,848.212 dinara, te dužnici sa 1,935.503 dinara, govore o velikoj rizičnosti.⁶⁷ Odnos između vlastitih i tuđih sredstava ustaljuje se na 4 : 1, pa tvornica dakle velikim dijelom posluje vlastitim sredstvima i osamostaljuje se od prevelikog utjecaja banaka.

U 1933. podijeljena je dividenda od 5%, tj. 15 dinara po dionici. U tu je svrhu utrošeno dva milijuna dinara, što je golema svota s obzirom na krizna vremena. U 1934. dividenda je povišena na 6%, odnosno na 2,400.000 dinara, iako prodajna vrijednost robe nije veća. Te je godine ponovo smanjen dug bankama na 11,945.289 dinara, a do povećanja dobiti dolazi očito smanjenjem radničkih zarada, što je bilo omogućeno opadanjem troškova života, tj. sniženjem cijena hrane.

Izvozno poslovanje izvanredno je otežano zbog tečajnih razlika, te je izvoz sveden na minimum, a trebalo je i mnogo umješnosti da se izbjegnju negativna kretanja u poslovanju s inozemstvom. Najpouzdaniji partner u izvozu postajala je Njemačka.

I u 1935. dividenda je jednaka, a smrt (21. veljače 1935.) administrativnog delegata Roberta Mišulina, koji je 8. travnja 1933. raspolagao s tri tisuće dionica, jedna je od čestih stresnih situacija u poslovanju. Umjesto Mišulina u ravnateljstvo ulazi Dragutin Stingl, koji na godišnjoj skupštini 1935. donosi 4600 dionica. No tvornica, a očito i čitava hrvatska privreda, već je prebrodila krizu zahvaljujući povoljnom trgovačkom ugovoru s Trećim Reichom na bazi kliringa, pa je i vrijednost dividende povišena 1936. na 8%, tj. na iznos od 3,200.000 dinara, a čista dobit od 4,366.109 dinara omogućuje ubacivanje 250.000 dinara u pričuvnu zakladu, podjelu 390.000 dinara u obliku tantijema i još prebacivanje 702.735 dinara na račun iduće godine.

Najljepši primjer reklame tvornice iz toga vremena nalazimo u jubilarnoj knjizi *Obzora 1860.—1935.*⁶⁸ Pod nazivom »U petom deceniju opstanka« naglašeno je da se jedino bijela kava pravljenjena »Pravim Franckom« ili »Kneippom« uvijek spominje uz kruh. Tvornica se označuje kao

⁶⁷ Analize bilanca *Narodnog blagostanja*, 1931., 15; 1931., 305; 1935., 11; 1936., 3 i HAZ, Zb. 17/21.

⁶⁸ Zagreb 1935., 305.

najveća i najnaprednija tvornica svoje vrste u državi, a taj je opseg i savršenstvo postigla postupnim proširivanjem, preuređivanjem i usavršavanjem. Nepoznati autor piše: »Najnoviji napreci tehnike su iskorišteni za boljitak proizvodnje i proizvoda počevši od pomičnih ložišta u sušionici do duhovito izrađenih strojeva za pakovanje robe. Ovo je važno zato, jer roba ni za umatanje ne dolazi u dodir s rukama. Tako je udovoljeno važnom zahtjevu higijene i estetike. Uređenje tvornice je postalo već poslovično i tko god ju je posjetio, morao je ponijeti nadasve ugodne dojmove. Prostrane, zračne i svijetle dvorane radionica blistaju od čistoće i reda, skladište više slični izložbenoj dvorani no spremnici robe. I pomoćne prostorije, praonice i kupališta, i kuhinja i blagovaonice, sve je u istom stilu, kako bi se u potpunosti provelo načelo tvornice, da bude higijeni do skrajnjih granica udovoljeno.« Dakako da je određena automatizacija omogućila povećanje produkcije i proširenje asortimana i bez povećanja broja radnika, te se tako nastojalo parirati novoosnovanoj tvornici švicarske firme Wanderer d.d. na Peščenici, koja je odmah od početka bila vrlo moderno i europski uređeno poduzeće. Kao nove proizvode Franck uvodi »Rosil«, i nadomjestak »Enrile« koji je bio još nešto jeftiniji od »Pravog Francka«.

7.

U 1936. godini struktura se dioničkog kapitala mijenja. Guinness Mohon and Company iz Londona, koji je 1936. držao čak 26.000 dionica (31,3% dioničkog kapitala), povlači se, a kao novi dioničar pojavljuje se Prva hrvatska štedionica s 15.000 dionica. Jugoslavenska banka (Ernest Ružimski) i Jugoslavenska udružena banka (Emil Dinter) smanjuju svoj udio u dioničkom kapitalu. Na godišnjoj skupštini 20. ožujka 1937. dr. Posilović prezentira čak 23.100 dionica (27% dioničkog kapitala), i može se pretpostaviti da je dobrim dijelom riječ o njemačkom kapitalu, jer se u upravnom odboru javlja dr. Fritz Bon.

Berba cikorijske bila je u 1936. izvanredna. Nova vrsta »freronia« nadmašila je sva očekivanja, pa je vjerojatno poslovanje i u 1937. bilo vrlo uspješno, iako nisam uspjela pronaći financijsku dokumentaciju za tu godinu. U 1938. dijeli se dividenda od 12%, tj. dioničari dobivaju na ruke 4.800.000 dinara, a povišuju se i plaće radnika i namještenika, budući da su i troškovi života rasli. Ravnateljstvo je uspjeh poduzeća u 1938. ocijenilo kao posljedicu povećane kupovne moći pučanstva i dobre žetve cikorijske, ali je to zapravo bio rezultat i sklapanja izvoznih poslova na bazi kliringa.

Početak drugoga svjetskog rata izazvao je određene poteškoće pri nabavi mašinskog ulja. Naglo rastu cijene svih sirovina, a rastu i banovinski prirezi, budući da Banovina Hrvatska nije dobila financijska sredstva koja su joj imala pripasti na osnovi razdjela financijskih i poreznih poslova, pa potrebe nastoji namiriti putem velikih dioničkih poduzeća.

U 1940. ravnateljstvo gubi dvojicu ljudi koji su niz godina sudjelovali u vodenju poduzeća. U proljeće umire Gremer, a u jesen Posilović. Kao

novi čovjek u nadzornom odboru javlja se dr. Petar Dolovčak, a upravitelj još 1939. postaje dr. Branko Krnic. Reklama je kao i prijašnjih godina odlična, i tvornica redovito sudjeluje sa svojim proizvodima na Zagrebačkom zboru (Velesajmu),^{58a} koji se od 1936. nalazi na Savskoj cesti 25.

Radništvo je organizirano u Hrvatskom radničkom savezu, službenom sindikatu Hrvatske seljačke stranke, pa se i tarifni pokreti vode u dogovoru s tim sindikatom.⁵⁹

8.

Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske donijelo je goleme promjene na svim područjima života, pa im nije mogla izbjeći ni tvornica Franck. Iz naslova firme izostavlja se »Hinko i Sinovi«, i tvornica se sada zove Franck, industrija kavovine d.d. I dalje je učlanjena u društvo koje se bavi distribucijom hrane, ali se to društvo sada zove Internationale Nahrungs- und Genussmittel A.G. (ING). Posredstvom dr. Dinka Ružića ING na godišnjoj skupštini održanoj 8. ožujka 1941. polaže 76.000 dionica, preuzimajući sve dionice Jugoslavenske banke d.d., Jugoslavenske udružene banke d. d. i Prve hrvatske štedionice, te zapravo još u 1940. Franck postaje čisto njemačko poduzeće iz kojega se povlači kapital ostalih država.

Nominalno račun bilance i račun razmjere pokazuju goleme brojke (tabele 4 i 5). Novac ima sve manju vrijednost, pa rezervni fond 1944. godine iznosi više od 69 milijuna kuna. Dionička glavnica ostaje ista petnaest godina, ali se nova sredstva potrebna proizvodnji ubacuju vjerovničkim odnosom.

U toku 1941. zarade radnika i namještenika ponešto se povećavaju, ali se od kraja 1941. reguliraju zakonodavnim putem. Zbog svoje važnosti za prehranu tvornica je potpala pod ratnu privredu, te se u njoj nisu smjeli voditi nikakvi tarifni ili štrajkaški pokreti, a sirovine se nabavljaju putem posebnih zajednica, odnosno ministarstva za trgovinu, obrt i veleobrt.

U početku rata Franck je zajedno sa Zagrebačkom pivovarom morao kontrahirati ječam i brinuti se za žetvu cikorije. Već od kraja 1941., zbog partizanskih akcija u okolici Bjelovara, prikupljanje cikorijina korijena vrlo je promjenljivo. Kasnije se zbog nemogućnosti nabave cikorije gotovo potpuno napušta proizvodnja Franck kave, te se uglavnom proizvodi Kneippova ječmena kava. Međutim, povremeno se nije mogao na-

^{58a} Zagrebački zbor je osnovan 1909. od grupe hrvatskih privrednika, te su do prvog svjetskog rata održane dvije izložbe. Nastavljen je 1922. pod pritiskom zagrebačkih privrednika, jer je Zagreb u tom vremenu bio dominantan industrijski i financijski centar nove države.

⁵⁹ *Hrvatski radnik*, 5. X. 1939., 14. X. 1939. itd. Vidi više *Bosiljka Janjatović*, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921.—1941.*, Zagreb 1983.

Tabela 4.

IZ RAČUNA BILANCE TVORNICE FRANCK 1928. DO 1944. GODINE*
000 dinara, a od 1941. u 000 kuna

	Dionička glavnica	Zalihe i sirovine	Dužnici	Vjerovnici	Rezerve	Dobitak iz ove i ranijih godina	Blagajna	Zbir bilance
1928.	20.000	81.524	3.545	61.926	754	2.952	563	85.633
1929.	20.000	75.133	466	51.470	1.124	3.528	523	76.123
1930.	40.000	85.828	200	38.386	3.792	4.301	468	86.498
1931.	40.000	78.428	284	31.998	3.636	4.471	1.393	80.106
1932.	40.000	74.743	301	29.388	3.541	2.738	522	75.567
1933.	40.000	63.466	1.936	19.663	2.714	2.540	1.364	66.766
1934.	40.000	57.405	5.871	11.945	11.543	1.195	1.407	64.683
1935.	40.000	54.291	607	5.985	5.155	4.542	785	55.684
1936.	40.000	54.895	850	6.602	5.600	5.182	1.639	57.385
1937.	40.000				bez podataka			
1938.	40.000	49.167	2.124	680	7.800	5.837	1.665	53.637
1939.	40.000	46.379	6.040	322	11.000	6.750	5.000	57.750
1940.	40.000	53.192	4.422	3.846	13.000	6.711	5.943	63.558
1941.	40.000	64.945	2.321	9.988	17.000	6.589	6.311	73.578
1942.	40.000	105.865	8.905	42.485	31.884	8.133	7.732	122.503
1943.	40.000	116.962	17.726	46.793	44.783	9.376	6.263	140.952
1944.	40.000	148.080	67.227	103.540	69.381	12.646	10.260	225.568

* Hist. arhiv u Zagrebu, Zbirka 17/21 i Analize bilansa Nar. blagostanja, 1931., str. 15 i 305, 1935., str. 11, 1936., str. 3.

Tabela 5.

IZ RAČUNA GUBITKA I DOBITKA TVORNICE FRANCK 1928. DO 1944. GODINE*
do 1941. u 000 dinara, a dalje u 000 kuna

	Troškovi proizvodnje	Prodajni i opći poslovni troškovi	Otpisi	Prijenos dobitka iz prošle godine	Dobitak u godini	Isplata po dionici	Prihodi od prodaje	Zbir računa gubitka i dobitka
1928.	25.644	18.384	3.204	3	2.900	25	58.153	58.165
1929.	31.912	23.532	2.845	22	3.528	25	61.796	61.818
1930.	25.446	24.977	2.837	18	4.320	20	60.305	60.332
1931.	23.334	20.677	2.658	—	4.470	20	53.497	53.891
1932.	15.604	18.627	2.490	—	2.738	0	41.193	41.510
1933.	14.396	21.012	2.848	1.848	2.540	11	40.837	41.510
1934.	13.132	18.384	2.491	799	396	13	38.364	39.164
1935.	15.445	19.969	2.509	176	4.366	18	42.291	42.467
1936.	14.529	19.640	2.562	702	4.480	25	41.213	41.915
1937.	bez podataka					30	bez podataka	
1938.	18.184	27.227	4.675	210	5.627	30	55.730	55.941
1939.	18.988	32.419	4.392	627	6.122	30	62.040	62.668
1940.	20.829	43.766	3.988	450	6.261	35	74.893	75.343
1941.	35.012	49.752	3.042	111	6.477	35	94.653	94.675
1942.	28.678	50.834	2.778	539	7.593	47	90.097	90.636
1943.	65.574	84.923	1.999	618	8.758	50	161.280	161.898
1944.	226.703	251.565	1.386	476	12.170	70	491.890	492.366

* HAZ, Zbirka isprava 17/21.

baviti ni ječam, pa se u siječnju 1942. raspravljalo o otpuštanju većeg broja radnika, a izlaz se našao u prelasku na proizvodnju vojnih konzervi. Do kraja rata proizvodilo se koliko su dopuštale sirovine i energika; bilo je, naime, velikih poteškoća i s nabavkom ugljena i električne energije. Ipak je 19. lipnja 1943. proslavljena 50-godišnjica rada tvornice, što je bilo zabilježeno u svim novinama.⁶⁰

U toku rata tvornica je organizirala prehranu radnika. Radi njihove opskrbe čak je zakupila imanje Lačarak kod Virovitice, površine 216 katastarskih jutara, ali je zbog prekida željezničkih veza i ta akcija pretrpjela neuspjeh. Tako je opskrba radnika bila sve lošija, kao uostalom i ostalog pučanstva u Zagrebu.

Na početku rata Franckovi su se proizvodi mnogo tražili. Uz vrlo povoljne cijene u jesen je uspjelo izvesti u Švicarsku 50 vagona cikorijina korijena, i taj je utržak omogućio podjelu velike dividende. U prvo vrijeme povećana je i prodaja na kredit. Ali, već na početku 1942. čitavo poslovanje postaje prenapregnuto, nesolidno, ratno. Povremeno se i ječam mora ustupiti vojsci za konje.

U 1944. troškovi proizvodnje popeli su se već na 226,703.967 kuna, a prodajni utržak iznosi 491,890.079 kuna.

Zanimljiva je glavna godišnja skupština 17. svibnja 1943., kada dr. Dinko Ružić prezentira 10.000 svojih dionica i 76.000 dionica ING, a njegov sin dr. Ivan Ružić polaže još 5000 dionica. Od Franckovih u ravnateljstvu ostaje u tom vremenu samo Johan Heinrich Franck, koji povremeno dolazi iz Linza u Zagreb. Pred ulazak partizana u Zagreb Ružić je htio demontirati tvorničke strojeve, te ih otpremiti u Linz, ali su radnici odbili da sudjeluju u demontaži, i tako je tvornica dočekala 8. svibnja 1945. sposobna za daljnji rad. Poduzeće je odmah podržavljeno. Prvi je privremeni upravitelj Zvonimir Sabljčić, a od 17. travnja 1946. ing. Ivan Bukvić. Zbog svoje velike važnosti tvornica Franck bila je pod upravom Zemaljske uprave narodnih dobara (ZUND).

9.

Na hrvatskim prostorima malo je privrednih stogodišnjaka. U uvjetima političke nesamostalnosti od upravljača i vlasnika zahtijevala se izvanredna umješnost pri rješavanju problema kapitala, sirovina, izvoza, tržišta i radne snage.

Franck je uspio preživjeti prvih stotinu godina, a ovaj kratki prikaz, u kojemu je težište stavljeno na kapital, pokazuje svu muku kroz koju su prolazili vlasnici, upravljači i radnici tvornice, prilagođujući se neprestanim promjenama. Iako se politika u ovom radu malo spominje, ona je i te kako prisutna. Prognani njemački kapital poslije prvoga svjetskog rata zamijenjen je francuskim, engleskim i češkim, da bi poslije velike svjetske

⁶⁰ AISP, RK, 762/3—4120 od 19. VI. 1943. Uprava tvornice očito je uzela datum kolaudacije tvornice 19. VI. 1893., a ne datum davanja obrtne dozvole 10. X. 1892.

krize došlo do nove metamorfoze u procesu jačanja njemačko-austrijskog kapitala. O zagrebačkoj tvornici Franck dala bi se napisati čitava knjiga, jer je tvornička arhiva uglavnom očuvana, ali i neistražena. Vjerujem da bi istraživanje te građe bacilo novo svjetlo na historijat tvornice osobito u vrijeme socijalizma i komunističke dominacije, o kojemu u ovom mojem radu nema ni riječi.

SUMMARY

THE CENTENNIAL OF THE ZAGREB FACTORY OF COFFEE PRODUCTS, FRANCK, UNTIL 1945

The Franck factory was founded in Zagreb on October 10, 1892. It was a family enterprise of the German-Austrian industrialists Franck, intent to provide coffee substitutes for the western parts of the Austro-Hungarian empire and the Balkans.

The factory could not last without adapting to the changing administrative and political environments. After the dissipation of the Empire, the Franck became an independent enterprise, no longer connected to other Franck factories. In 1920, it became a shareholder's company with a changed name. Following the great world economic crisis, the factory became part of the great German concern Internationale Nahrungs- und Genussmittel A. G., producing during the World War II mostly for the military needs. In 1945, the factory became the state-owned enterprise.